

nošću autor, kao i u ostalim poglavljima, analizira demografsku i privrednu strukturu Beograda od 1945. do 1961, komparirajući elemente s prethodnim razdobljima.

Period od 1961. do 1971. obrađen je u poglavlju »Period smirivanja«. Uslijed ravnomjernijeg privrednog i političkog razvoja, rast stanovništva Beograda uravnotežuje se, ali i takav trend zahtijeva velike investicije za saniranje najvažnijih životnih preduslova, te Bogavac piše o načinu rješavanja tih problema. To poglavlje autor završava zaključkom da je 1971. Beograd ušao u porodicu velikih gradova i stvorio osnovu za postepen ulazak u porodicu milijunskih gradova. Osmo poglavlje nosi naziv »Komparacije«. Bogavac komparira različite demografske faktore Beograda s ostalim jugoslavenskim gradovima 1921, 1931. i 1961. godine, kombinirajući ih s privrednim elementima. Autor zaključuje da je Beograd imao da rješava mnogo složenije, teže i kompleksnije probleme razvoja od bilo kojeg jugoslavenskog grada, jer mu je razvojni put bio složeniji, a sve negativnosti historijskog razvoja svih naših naroda i narodnosti našle su odraza u njegovu razvoju.

U zaključku, Bogavac sumira ono što je rečeno u prethodnim poglavljima. Na tome mjestu autor govori o sedam razvojnih etapa grada u periodu od 1918. do 1971, od kojih četiri pripadaju poslijeratnom periodu. U najkraćim crtama Bogavac ukazuje na najvažnije karakteristike progresivnih i regresivnih perioda i zaključuje da je daljnji rast Beograda ograničen mogućnošću većeg zapošljavanja na području privrede.

Mira Kolar-Dimitrijević

ZWI BATSCHA, DIE AUFKLÄRUNG UND GEDANKEN-FREIHEIT, Frankfurt/Main, 1977.

Autor knjige »Prosvjetiteljstvo i sloboda mišljenja«, o kojoj informiramo, profesor je na Fakultetu političkih nauka u Haifi. Glavno su područje njegovih istraživanja političke teorije u Njemačkoj u doba francuske revolucije. Objavio je još i ove knjige: *Gesellschaft und Staat in der politischen Philosophie Fichtes*, 1970; *Moderne politische Theorien*, 1972.

U svojoj najnovijoj knjizi Batscha — na primjeru njemačke historije od 18. st. naovamo — potvrđuje Hegelovu pesimističku tezu da čovjek iz povijesti ništa ne uči. Potvrđuje je originalnim tekstovima iz vremena njemačkog Prosvjetiteljstva, koji sačinjavaju veći dio knjige, i svojim uvodom od četrdesetak stranica, koji ima karakter i analize i polemike. Motto uvoda (izvadak iz Kantove »Kritike zdravog razuma« koji govori o iskonskom pravu čovjeka na slobodno izražavanje, a ljudskom razumu kao jedinoj snazi napretka) svjesno povezuje tu knjigu sa Studijom o studentskim nemirima u Njemačkoj 60-ih godina,¹ koje su neki

¹ K. Sontheimer, *Die Veränderung des politischen Bewusstseins durch die studentische Protestbewegung*, Merkur, Heft 3, Stuttgart, 1976. (Promjena političke svijesti prouzrokovana studentskim protestima.) Sontheimer je uzeo isti motto za svoju Studiju.

nazvali Drugim njemačkim prosvjetiteljstvom (W. Schneiders, *Die wahre Aufklärung*, Freiburg/München, 1974). Time autor konfrontira moderno vrijeme sa 18. stoljećem, pa analizirajući historijski, odnosno ideološki razvoj u tom vremenskom rasponu, dokazuje uzročno-posljedičnu vezu. To je u isti mah i težište uvoda. Protivno, dakle, uobičajenom pozitivnom mišljenju o Prosvjetiteljstvu u Njemačkoj, autor dokazuje da je ono umnogome samo prikrivalo pravo stanje, tj. imalo karakter dvosjekla mača. To potkrepljuje, uz ostalo, i primjerima nekih njemačkih sveučilišta (Halle, Göttingen i dr.), a i time što mnogi profesori, koji su raspravljali o društveno-političkim pitanjima toga vremena, nisu potpisivali svoje objavljene tekstove, iako je baš u Njemačkoj ugled sveučilišnog profesora, i sveučilišta uopće, bio u javnosti velik. Autor, doduše, dopušta da je njemačko Prosvjetiteljstvo za vrijeme Friedricha II doseglo vrhunac, kao što je to bio slučaj s vladavinom Josipa II u Austriji, ili Hannoverom pod britanskim liberalnim uplivom, a Šleswigom pod danskom vladavinom — ali zatim dokazuje kakve su apsolutističke mjere i represalije bile na snazi u javnom životu i toga razdoblja, i s kakvim posljedicama za kasniju njemačku povijest. U tom smislu izabrani originalni tekstovi govore kao dokumenti, a izabrani su iz perioda kasnoga njemačkog Prosvjetiteljstva i selekcionirani po temi: sloboda mišljenja. No sav tako izabrani dokumentacioni materijal autor grupira još po ovim karakteristikama: prvo, svijest o kraju Prosvjetiteljstva, kada se ono od 80-ih godina nadalje sve više počelo baviti sobom ne unoseći nikakve nove postulate; drugo, u vezi s vjerskim ediktom iz god. 1788. i njegovim odjekom u literaturi toga vremena, i treće, izbijanje francuske revolucije što je dovelo do novih rasprava o slobodnoj izmjeni mišljenja. Posljednju grupu, a i posljednje poglavlje knjige sačinjavaju tekstovi koji govore o subjektu i objektu Prosvjetiteljstva. Autor objavljuje ukupno 15 izvornih tekstova, od kojih citiramo samo neke: J. G. Fichte, »Zurückforderung der Denkfreiheit von den Fürsten Europas, die sie bisher unterdrückten«. Eine Rede, Danzig 1793; (Knezovi u Evropi zahtijevaju vraćanje slobode mišljenja, koju su do sada sprečavali); Andreas Riem, »O prosvjetiteljstvu. Što država i nauka može od njega očekivati ako ga se guši? Kako se oblikuje karakter naroda?«, Berlin 1788; J. L. Ewald, »O narodnom prosvjetiteljstvu, njegovim granicama i prednostima«. Posvećeno humanim knezovima. Berlin 1790; Anonim, »Još nešto o slobodi štampe i cenzuri s obzirom na njemačko državno pravo«, Altona 1794; Anonim, »Uzroci i štetne posljedice kasnog prosvjetiteljstva«, Köln am Rhein, 1794; Karl Hofrath von Eckharts-hausen, »Što pogoduje revolucijama našeg vremena? Koje bi sredstvo bilo najsigurnije da se predusretnu?« Napis knezovima i narodima na srce. München 1791; Christoph Friedrich Sangerhausen, »Über Verfinsternung und Aufklärung«, Libau 1791, (O zamračenju i prosvjedenju); Johann Gottfried von Pahl, »O ograničenju slobode štampe za koje se u najnovije vrijeme pledira«. [Objavljeno u časopisu *Weltbürger* — građanin svijeta, Zürich 1792. Zanimljivi podnaslov toga časopisa citiramo, jer govori sam za sebe kao dokument vremena: »Građanin svijeta. Ili njemački anali za humanost, za prosvjeđivanje i neprosvjeđenost, za čudoređe i nečudoređe, za sadašnji svijet i onaj koji poslije nas dolazi. Prikupili prijatelji javnog mnijenja.«]; Anonim, »O uplivu Prosvjetiteljstva na revolucije«, Köln 1794.

Posljednjeg autora Z. Batscha identificira s Johannom Heinrichom Tieftrunkom, sljedbenikom Kanta i prvim izdavačem njegovih djela, koji je od 1792. predavao na sveučilištu u Halleu filozofiju i religiju, a u svoje je vrijeme bio prisiljen na anonimnost.

Uz te informacije o knjizi »Prosvjetiteljstvo i sloboda mišljenja«, valja reći da ona ima i didaktički karakter. To potvrđuje i njen podnaslov 'Petnaest poticaja da se iz historije uči'. (Petnaest, jer je toliko izabranih tekstova-dokumenata.) Da se uči ponajprije to da neka političko-društvena pojava ima svoje korijenje i u 'dalekoj' historiji, koju, dakle, treba poznavati. A zatim: ako neko društvo u svojoj svijesti ne registrira svoju prošlost i ne razračuna s njom, ono ne može izgrađivati ni pravu kulturu, ni pravu politiku. Primjer iz njemačke povijesti to dokazuje, a to je i autorova poruka.

Knjiga je izašla u izdanju Suhrkamp i naišla na priličan odjek u SRNJ.

Branka Pribić